

JULIUSZ S. TYM

WIELKOPOLSKA BRYGADA KAWALERII W KAMPANII 1939 ROKU

TETRAGON

WARSZAWA 2019

Recenzenci:

płk dr hab. inż. Krzysztof Krakowski, prof. ASzWoj

płk dr hab. inż. Leszek Elak, prof. ASzWoj

Redakcja:

Tadeusz Zawadzki

Współpraca redakcyjna i korekta:

Iwona Dominik

Projekt graficzny serii i okładki:

Teresa Oleszczuk

Mapy i schematy:

Juliusz S. Tym, Tadeusz Zawadzki

DTP:

Tadeusz Zawadzki

Wydanie 2. poprawione i uzupełnione

Copyright © 2019 by Juliusz S. Tym

Copyright © 2019 by Tetragon sp. z o.o.

Fotografia na okładce: Szwadron 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich podczas defilady w galopie w kolumnie plutonów rozwiniętych. Sierpień 1937 r. (Zbiory Lesława Kukawskiego)

Fotografia na stronie tytułowej: Taczanki szwadronu ciężkich karabinów maszynowych pułku kawalerii w czasie szkolenia taktycznego. Lato 1938 r. (MWP)

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Książka, ani żadna jej część, z wyłączeniem zdjęć na licencji Creative Commons Free Documentation License v. 3.0 oraz Public Domain, nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Wydawca:

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.

00-836 Warszawa, ul. Żelazna 41 lok. 21

e-mail: kontakt@tetragon.com.pl

Książki można zamówić na:

<http://tetraerica.pl/>

Druk i oprawa:

Print Group Sp. z o.o.

booksfactory.pl

ISBN 978-83-63374-51-8

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Wielkopolska Brygada Kawalerii i jej antenaci (1919–1939)	26
Rozdział II. Przygotowania wojenne i mobilizacja (marzec–sierpień 1939 r.)	55
II.1. Ogólna charakterystyka założeń mobilizacji jednostek	55
II.2. Marcowa mobilizacja alarmowa i stan czujności	61
II.3. Wstępny plan rozwinięcia sił do osłony	62
II.4. Przygotowanie elaboratu mobilizacyjnego	63
II.5. Przygotowanie mobilizacji personalnej	65
II.6. Przygotowanie mobilizacji koni i wozów z uprzężami	69
II.7. Przygotowanie mobilizacji samochodów i rowerów	71
II.8. Przygotowanie mobilizacji materiałowej	72
II.9. Szkolenie dowództw i wojsk (marzec–lipiec 1939 r.)	79
II.10. Obóz letni i koncentracja letnia	87
II.11. Mobilizacja	94
Rozdział III. Możliwości bojowe Wielkopolskiej Brygady Kawalerii	113
Rozdział IV. W obronie Wielkopolski(1–4 września 1939 r.)	150
IV.1. Teren działań	150
IV.2. Rozwinięcie osłony (26–31 sierpnia)	153
IV.3. Pierwsze walki w pasie przygranicznym (31 sierpnia–3 września).	164
IV.4. Osłona manewru odwrotowego Armii „Poznań” (4 września)	178
Rozdział V. Preliminaria bitwy nad Bzurą (5–9 września 1939 r.)	188
Rozdział VI. Natarcie na Walewice, Bielawy i Głowno oraz walki w okrążeniu (9–12 września 1939 r.)	202
VI.1. Teren bitwy	204
VI.2. Bój o przeprawę na Bzurze (9–10 września)	209
VI.3. Walki w okrążeniu (10 września)	220
VI.4. Natarcie na Głowno (11–12 września)	228

Rozdział VII. Bój spotkaniowy nad dolną Bzurą (14–15 września 1939 r.)	253
Rozdział VIII. Działania w Puszczy Kampinoskiej (16–20 września 1939 r.).	274
VIII.1. Teren działań	275
VIII.2. Walki w zachodniej części Puszczy Kampinoskiej (16 września)	278
VIII.3. Boje o Górki i Zamość (17 września)	289
VIII.4. Działania w kierunku Warszawy (18 września)	295
VIII.5. Kontynuacja natarcia Grupy Operacyjnej Kawalerii (19 września)	304
VIII.6. Przebicie się resztek Grupy Operacyjnej Kawalerii do Warszawy (19/20 września)	316
Rozdział IX. W obronie Warszawy (21–29 września 1939 r.)	322
Rozdział X. Ośrodek Zapasowy w Kraśniku	334
Zakończenie	357
Obsada personalna Wielkopolskiej Brygady Kawalerii (31 sierpnia 1939 r.)	376
Bibliografia	388
Skorowidz nazwisk	394
Skorowidz nazw geograficznych	402

Wstęp

Wielkopolska Brygada Kawalerii wywodziła swój rodowód z 1. Brygady Jazdy Wielkopolskiej utworzonej w kwietniu 1919 r. w ramach Wojsk Wielkopolskich. Po zjednoczeniu z Wojskiem Polskim brygada otrzymała numer 7. W latach 1921–1939 dowództwo brygady stacjonowało w Poznaniu, a większość jej oddziałów dyslokowana była w tym samym garnizonie. Pozostałe stacjonowały w innych miejscowościach Wielkopolski. W 1939 r. pokojowa struktura organizacyjna brygady obejmowała: dowództwo brygady (Poznań), 15. pułk ułanów Poznańskich (Poznań), 17. pułk ułanów Wielkopolskich (Leszno, szwadron zapasowy w Poznaniu), 7. pułk strzelców konnych Wielkopolskich (Biedrusko), 7. dywizjon artylerii konnej Wielkopolskiej (Poznań), szwadron łączności (Poznań) oraz 3. szwadron pionierów (Poznań). Bezpośrednio przed kampanią 1939 r. brygada została wzmocniona zestawem oddziałów poszczególnych rodzajów broni i służb przewidzianym dla trzypułkowych brygad kawalerii.

W ostatnich latach w historiografii kampanii 1939 r. daje się zauważyć nowy kierunek badań związany ze studiami nad działaniami poszczególnych wielkich jednostek Wojska Polskiego, w tym brygad kawalerii. Zauważyć należy, że dysponujemy zaledwie kilkoma opracowaniami, które można określić mianem zarysu monograficznego wielkiej jednostki kawalerii. Za najlepiej zbadane i opisane – pomimo nadal istniejących wielu niejasności – można uznać dzieje walk Wielkopolskiej i Podolskiej Brygady Kawalerii, a ostatnio także Kresowej Brygady Kawalerii¹. Dość dobrze opisano także dzieje Nowogródzkiej², Pomorskiej³, Podlaskiej, Suwalskiej i Wołyńskiej Brygady Kawalerii, a także Mazowieckiej Brygady Kawalerii⁴. Znacznie słabiej są zbadane walki Krakowskiej, a przede wszystkim Wileńskiej Brygady Kawalerii.

Do najobszerniej opisanych i opracowanych spośród wszystkich brygad kawalerii należą dzieje Wielkopolskiej Brygady Kawalerii. Swe wspomnienia ogłosił drukiem dowódca tej brygady, gen. bryg. dr Roman Abraham, a wszystkie jej pułki już ponad 40 lat temu doczekały się swoich monografii⁵. Pojawiło się także sporo innych publikacji zarówno o charakterze syntetycznym, jak i przyczynków oraz polemik.

1 M. Majewski, *Kresowa Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2011.

2 J. Jarząbkiewicz, G. Łukomski, *Nowogródzka Brygada Kawalerii 1920–1939*, Poznań 2000.

3 S. Krasuski, *Pomorska Brygada Kawalerii*, Pruszków 1994.

4 M. Pacut, *Mazowiecka Brygada Kawalerii w wojnie 1939 roku*, Pruszków 2013; D. Prokopiuk, *Mazowiecka Brygada Kawalerii w latach Drugiej Rzeczypospolitej w kampanii wrześniowej 1939 r.*, Oświęcim 2014. Zob. także: J.S. Tym, *Mazowiecka Brygada Kawalerii we wrześniu 1939 roku*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 2014, nr 3, s. 168–181.

5 R. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1990; *Dzieje 15 pułku ułanów Poznańskich (1 Pułku Ułanów Wielkopolskich)*, pod red. Pawła Zaremby, Londyn 1962; *Szlakiem ułanów Chrobrego. Zarys historii 17 pułku ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, pod red. Stanisława Zakrzewskiego i Zygmunta Godynia, Londyn 1973. Jako opracowanie dziejów pułku należy potraktować również wspomnienia adiutanta 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich. Z. Szacherski, *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966.

Pomimo wielu opracowań poświęconych udziałowi Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w kampanii 1939 r. ten etap jej dziejów nie jest wolny od tzw. białych plam. Kolejni badacze zajmujący się szlakiem bojowym brygady we wrześniu 1939 r. nie próbowali wyjaśnić wielu niejasności oraz sprzeczności dających się wychwycić w kolejnych publikacjach. Również cykl polemik toczonych na przestrzeni lat przez uczestników opisywanych wydarzeń trudno uznać za naukowy dyskurs umożliwiający wyjaśnienie kwestii podnoszonych przez ich autorów i wnoszący nowe ustalenia. Z tego powodu celem niniejszego opracowania jest skorygowanie powielanych w dotychczasowej literaturze przedmiotu błędów, ustalenie faktycznego przebiegu wydarzeń, które w historiografii były różnorodnie przedstawiane i niejednoznacznie interpretowane bądź najzwyczajniej pomijane, a co za tym idzie usystematyzowanie dotychczasowego stanu wiedzy dotyczącego przygotowań wojennych Wielkopolskiej Brygady Kawalerii oraz jej działań w kampanii 1939 r. Z tego powodu ramy chronologiczne niniejszego opracowania obejmują okres od 23 marca 1939 r., kiedy została ogłoszona mobilizacja alarmowa dla części sił zbrojnych, do 2 października 1939 r., czyli momentu kiedy ostatnie pododdziały wchodzące w skład Ośrodka Zapasowego Wielkopolskiej Brygady Kawalerii skapitulowały przez oddziałami sowieckimi.

Mając na uwadze przyjęty cel badań, autor skupił się przede wszystkim na procesie dowodzenia – planowania, organizowania i prowadzenia działań na szczeblu brygady. Tylko w nielicznych wypadkach – w celu bardziej szczegółowego ukazania motywów postępowania dowódców bądź działań poszczególnych elementów ugrupowania bojowego brygady – autor zszedł na poziom oddziałów bądź pododdziałów. Wyjątek stanowi tu rozdział dziesiąty poświęcony dziejom brygadowego Ośrodka Zapasowego, który w kampanii 1939 r. nie stanowił integralnej części Wielkopolskiej Brygady Kawalerii, jednakże prezentacja dziejów tej wielkiej jednostki bez odniesień do kwestii kolejnych rzutów jej uzupełnień marszowych nie byłaby pełna.

Niniejsza publikacja składa się ze wstępu, 10 rozdziałów, zakończenia oraz załącznika w postaci obsady oficerskiej Wielkopolskiej Brygady Kawalerii na dzień 31 sierpnia 1939 r. Objętość poszczególnych rozdziałów nie jest równomierna, co wynika z faktu, że poszczególne fazy działań brygady w kampanii 1939 r. miały nierówny czas trwania, toczyły się na obszarach różnej wielkości i cechowały się różnorodnymi formami działań taktycznych. Z tego względu najobszerniejsze są rozdziały traktujące o najważniejszych działaniach prowadzonych przez brygadę, czyli działaniach rozstrzygających. Do takich rozdziałów należy zaliczyć rozdział czwarty, szósty, siódmy i ósmy. Rozdział drugi również należy do najobszerniejszych, ponieważ ukazano w nim przygotowania wojenne i mobilizacyjne brygady prowadzone od marca do sierpnia 1939 r. Każdy rozdział traktujący o działaniach taktycznych brygady, czyli od czwartego do ósmego, zawiera krótką charakterystykę wojskowo-geograficzną rejonu działań. Rozdziały kończą się podsumowaniem zawierającym wnioski z działań zwieńczone siedmiopunktowym zakończeniem odnoszącym się przede wszystkim do zasad sztuki wojennej w jej taktycznych aspektach.

W rozdziale pierwszym ukazano dzieje oddziałów wchodzących w skład Wielkopolskiej Brygady Kawalerii oraz jej antenatów, czyli Brygady Jazdy Wielkopolskiej z lat 1919–1924, 7. Brygady Kawalerii funkcjonującej w latach 1924–1929 w ramach 3. Dywizji Kawalerii oraz Brygady Kawalerii „Poznań” z lat 1929–1937.

Rozdział drugi poświęcony jest problematyce przygotowań wojennych i mobilizacji, a więc działalności służbowej prowadzonej w dowództwie Wielkopolskiej Brygady Kawalerii i jej oddziałach od 23 marca 1939 r. do osiągnięcia pełnej gotowości bojowej, co nastąpiło pod koniec sierpnia

Rekruci 15. pułku ułanów Poznańskich (na pierwszym planie) i 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich (na drugim planie) wyznania prawosławnego składają przysięgę na sztandary swoich pułków, Poznań, 12 XII 1936 r. (Zbiory Lesława Kukawskiego)

1939 r. Istotnym elementem rozważań są plany użycia oddziałów w pasie działania powierzonym brygadzie oraz skorelowany z tymi zamiarami proces szkolenia w oddziałach brygady.

W rozdziale trzecim scharakteryzowano możliwości bojowe Wielkopolskiej Brygady Kawalerii. Ukazano potencjał bojowy poszczególnych oddziałów brygady, ze szczególnym uwzględnieniem pułków kawalerii, czyli elementów stanowiących podstawowy potencjał bojowy brygady. Poza pułkami kawalerii przedstawiono oddziały poszczególnych rodzajów broni i służb. Istotne znaczenie mają także obliczenia dotyczące potencjału, jakim dysponowała brygada w pierwszych dniach września 1939 r. – w czasie gdy jej podstawowy potencjał został zmniejszony o jeden pułk kawalerii i jedną baterię artylerii konnej, a w zamian brygadę wzmocniono batalionami piechoty i artylerii lekkiej.

Treścią rozdziału czwartego jest analiza działań opóźniających prowadzonych przez Wielkopolską Brygadę Kawalerii w dniach 1–4 września 1939 r. w powierzonym jej pasie odpowiedzialności, w ramach osłony Poznania i Wielkopolski z kierunku południowo-zachodniego. Brygada wykonywała to zadanie bez jednego pułku kawalerii i jednej baterii artylerii konnej, lecz wzmocniona oddziałami i pododdziałami innych rodzajów broni.

W kolejnym rozdziale ukazano Wielkopolską Brygadę Kawalerii w dniach 5–8 września 1939 r. Elementem mającym decydujące znaczenie był marsz brygady z rejonu Słupcy w rejon Dąbie. Był to marsz forsowny, jedyny tego typu wykonany przez wielką jednostkę kawalerii w kampanii 1939 r. Ze względu na zadanie, jakie w jego trakcie otrzymała brygada – zamknięcia

przepraw na środkowej Bzurze, w celu zapewnienia swobody działania Armii „Poznań” – zyskał on wymiar operacyjny. Istotna z punktu widzenia celu niniejszej publikacji była rekonstrukcja planowania, organizacji i prowadzenia działań rozpoznawczych.

Rozdział szósty traktuje o działaniach Wielkopolskiej Brygady Kawalerii prowadzonych w dniach 9–12 września 1939 r. w pierwszej fazie bitwy nad Bzurą. Wówczas brygada znajdująca się na lewym skrzydle Armii „Poznań” prowadziła natarcie na kierunku Sobota–Walewice–BielaWy–Głowno. Zasadniczym celem działania brygady było opanowanie tej ostatniej miejscowości, stanowiącej jeden z terenów kluczowych w koncepcji bitwy gen. dyw. Tadeusza Kutrzeby. Rekonstrukcja działań ukazuje kolejne fazy i etapy ciężkich walk toczonych ze zmiennym szczęściem przez poszczególne oddziały brygady na tym kierunku.

Z kolei w rozdziale siódmym przedstawiono działania prowadzone przez Wielkopolską Brygadę Kawalerii w kolejnej fazie bitwy nad Bzurą. Decydującym punktem był zwycięski bój spotkaniowy brygady z elementami niemieckiej 4. Dywizji Pancерnej o przeprawy na dolnej Bzurze w Brochowie i Witkowicach stoczony w dniach 14–15 września 1939 r. Analiza tego boju wskazuje na odmienny niż w poprzedniej fazie bitwy sposób wykonania zadania przez oddziały brygady, co było jedną z przyczyn zwycięstwa.

Następny rozdział poświęcono analizie działań prowadzonych przez Wielkopolską Brygadę Kawalerii i jej oddziały w ramach Grupy Operacyjnej Kawalerii gen. Abrahama w Puszczy Kampinoskiej w dniach 16–21 września 1939 r. Celem tych działań początkowo było wykonanie natarcia pomocniczego na korzyść Grupy Operacyjnej gen. Knolla-Kownackiego, a następnie wywalczenie przejść przez kompleksy leśne Puszczy Kampinoskiej resztkom Armii „Poznań” i „Pomorze”. Rozdział ukazuje trudności, jakie napotkały oddziały Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w czasie prowadzenia działań taktycznych na terenie lasu.

Dziewiąty rozdział ukazuje losy oddziałów Wielkopolskiej Brygady Kawalerii po wkroczeniu do Warszawy. Powstała wówczas Zbiorowa Brygada Kawalerii grupująca oddziały Wielkopolskiej i Podolskiej Brygady Kawalerii. Ponadto przedstawiono udział niektórych pododdziałów w walkach w obronie stolicy.

W ostatnim, dziesiątym rozdziale opisany jest zarys dziejów Ośrodka Zapasowego Wielkopolskiej Brygady Kawalerii, który został rozmieszczony w Kraśniku, a wystawione przezeń w pierwszych dniach września 1939 r. pododdziały wzięły udział w walkach w obronie środkowej Wisły, a następnie w działaniach toczonych na Lubelszczyźnie, częściowo na Wołyniu i ostatecznie nad Sanem, gdzie skapitulowały w nocy z 1 na 2 października 1939 r.

Zakończenie opracowania jest dość obszerne, ponieważ zawiera podsumowanie funkcjonowania Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w okresie przygotowań wojennych oraz działań taktycznych prowadzonych przez brygadę w kampanii 1939 r.

* * *

Podstawę źródłową niniejszego opracowania stanowią źródła przechowywane w zasobie archiwalnym sześciu placówek archiwalnych. Centralne Archiwum Wojskowe, będące częścią Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w Warszawie, przechowuje kilkanaście zespołów aktowych najważniejszych z punktu widzenia celów niniejszej publikacji, w tym akta wytworzone przez dowództwo Wielkopolskiej Brygady Kawalerii i jej antenatów (zespoły: 7 Brygada Jazdy, Brygada Kawalerii „Poznań” – Wielkopolska Brygada Kawalerii),

oddziały brygady (zespoły: 15 pułk ułanów, 17 pułk ułanów, 7 pułk strzelców konnych, 7 dywizjon artylerii konnej), a także akta wyższych dowództw (zespoły: Departament Kawalerii Ministerstwa Spraw Wojskowych, Dowództwo Okręgu Korpusu VII, Dowództwo Sił Zbrojnych w byłym zaborze pruskim, 3 Dywizja Kawalerii). Równie istotne znaczenie mają zespoły Kampania wrześniowa, a także Kolekcja Wojskowego Instytutu Historycznego. Niezwykle cenne są materiały przechowywane w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie w zespole relacji z kampanii 1939 r. Zawartość merytoryczna złożonych tam relacji jest zróżnicowana. Na przykład relacja szefa sztabu Wielkopolskiej Brygady Kawalerii mjr. dypl. Tadeusza Grzeźulki pełna jest przeinaczeń i błędów, w związku z tym jej wartość jest znikoma. Za najcenniejsze należy uznać relacje dowódcy 7. dywizjonu artylerii konnej ppłk. Ludwika Sawickiego, zastępcy dowódcy 17. pułku ułanów mjr. Józefa Skrzypkowskiego, dowódców 1. i 2. szwadronu w tym pułku: rtm. Michała Gutowskiego i rtm. Czesława Danielczyka, a także oficera zwiadowczego 7. dywizjonu artylerii konnej kpt. Pawła Dąbskiego-Nerlicha. Zaakcentować należy, że znaczna część relacji znajdujących się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Kolekcji Wojskowego Instytutu Historycznego to kopie bądź odpisy relacji znajdujących się w zasobie archiwalnym Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie. Wskazać również należy, że w Kolekcji Wojskowego Instytutu Historycznego znajduje się odpis wersji roboczej historii niemieckiej 4. Dywizji Pancerniej, w którym znajdują się zapisy dotyczące walk w rejonie Brochowa. Niezwykle interesujące są opinie na temat dowódców pułków i wielkich jednostek kawalerii z lat 1936–1939 znajdujące się w zasobie archiwalnym Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce. Uzupełniający charakter mają źródła znajdujące się w zasobach Archiwum Państwowego w Poznaniu. Odnoszące się do działań przeciwnika Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w kampanii 1939 r., czyli wojsk niemieckich, część źródeł aktowych dostępna jest w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w postaci tzw. mikrofilmów aleksandryjskich, jak określono zakupioną w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku część zmikrofilmowanych akt niemieckich sił zbrojnych stanowiących zespół The Record of German Fields Command znajdujący się w zasobie amerykańskiego The National Archives of the United States⁶. W ostatnich latach dostępne są w domenie internetowej wwii.germandocsinrussia.org akta wytworzone przez Wehrmacht, przechowywane w rosyjskim Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony (Центральный Архив Министерства Обороны – САМО), które poddawane są digitalizacji w ramach Niemiecko-Rosyjskiego Projektu Digitalizacji Dokumentów Niemieckich z Archiwów Federacji Rosyjskiej (Deutsch-Russisches Projekt zur digitalisierung deutscher dokumente in archiven der Russischen Föderation)⁷. W większości są to dzienniki bojowe (Kriegstagebuch), meldunki będące ich załącznikami, a rzadziej rozkazy operacyjne. Niestety dynamika działań prowadzonych w czasie bitwy nad Bzurą spowodowała, że posiadają one bardzo oszczędną formę. W zasadzie dokumenty te niewiele nowego wnoszą do znanego już obrazu zmagania Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w kampanii 1939 r. Symptomatyczne jest to, że w żadnym dokumencie niemieckim nie pojawia się nazwa Wielkopolska Brygada Kawalerii.

Należy jednak zauważyć, że stopień zachowania znajdujących się w zasobach Centralnego Archiwum Wojskowego dokumentów wytworzonych przez dowództwo Wielkopolskiej Brygady

⁶ Z powyższego powodu w przypisach do tych dokumentów będzie podawana nazwa pierwotnego archiwum i zespołu – The National Archives of the United States Microfilm Publications (NAUSMP).

⁷ W odniesieniu do sygnatur tych dokumentów w niniejszym opracowaniu zastosowano uproszczoną formę ich zapisu, w której pierwsza grupa cyfr oznacza zespół (фонд), następna inwentarz (опись), a kolejna teczkę (дело).

Kawalerii oraz jej oddziały jest niejednolity. Najwięcej dokumentów, w tym znaczna część dokumentacji mobilizacyjnej, zachowała się po 15. pułku ułanów Poznańskich. Niesłuchanie ważnym źródłem informacji okazały się rozkazy dzienne. Należy zastrzec, że sposób ich redagowania był różny w poszczególnych oddziałach. W przypadku „Piętnastki” można mówić o bardzo pedantycznym, drobiazgowym regulowaniu działalności służbowej pułku przy pomocy rozkazów dziennych dowódcy pułku. Niestety, pozostałe oddziały brygady nie były aż tak skrupulatne. Dlatego w przypadku 17. pułku ułanów Wielkopolskich, 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich oraz 7. dywizjonu artylerii konnej Wielkopolskiej wiele przedsięwzięć nieuregulowanych rozkazami dziennymi nie jest możliwe do odtworzenia, a dokumentacja szkoleniowa i mobilizacyjna nie zachowały się. Najgorzej wygląda sytuacja brygadowego szwadronu pionierów i szwadronu łączności, a także oddziałów mobilizowanych na czas wojny, po których nie została jakakolwiek dokumentacja.

W odniesieniu do relacji przechowywanych zarówno w Centralnym Archiwum Wojskowym (zespół: Kolekcja Wojskowego Instytutu Historycznego), jak i w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego, wskazać należy, że ich wiarygodność jest mocno zróżnicowana. Co ciekawe część autorów złożyła swe relacje, nierzadko różniące się od siebie, w obu tych placówkach. Równie interesująca jest korespondencja uczestników wydarzeń i nie tylko, pochodząca z lat powojennych.

Spośród źródeł drukowanych przydatne okazały się pochodzące z epoki dzienniki rozkazów i dzienniki personalne publikowane przez Ministerstwo Spraw Wojskowych, a także ówczesne regulaminy i instrukcje wojskowe dotyczące założeń prowadzenia działań taktycznych oraz normujące zagadnienia mobilizacji jednostek wojskowych⁸. Cenną publikacją jest kilkusetstronicowa edycja wyboru dokumentów źródłowych do dziejów kampanii 1939 r., będąca opracowaniem zbiorowym wykonanym pod kierunkiem Eugeniusza J. Kozłowskiego⁹.

Wielkopolska Brygada Kawalerii ma bardzo bogatą i zróżnicowaną historiografię. Wśród wspomnień do najcenniejszych należą wspomnienia dowódcy brygady gen. bryg. dr. Romana Abrahama¹⁰, a także oficerów 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich, rtm./płk. Zbigniewa Szacherskiego¹¹ oraz ppor. Władysława Mazurkiewicza¹². Ponadto na łamach londyńskiego „Przeglądu Zrzeszenia Kół Pułkowych Kawalerii” ukazało się kilka relacji uczestników wydarzeń¹³. Liczne relacje zawiera „Biuletyn Informacyjny Związku 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich imienia Króla Bolesława Chrobrego” wydawany w Londynie w latach 1959–1983. Znacznie mniejszą liczbę relacji z kampanii 1939 r. zamieszczono w periodyku „Ułan Poznański. Biuletyn Informacyjny Koła 15 Pułku Ułanów Poznańskich im. Generała Władysława Andersa” ukazują-

⁸ Instrukcja mobilizacyjna dla dowódców jednostek mobilizujących, cz. 1–8, Warszawa 1937; Ogólna instrukcja walki, cz. 1 (tymczasowa), Warszawa 1931; Ogólna instrukcja walki, cz. 2, Działania kawalerii samodzielnej, Warszawa 1933.

⁹ *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, opr. zbior. kier. Eugeniusz J. Kozłowski, Warszawa 1968.

¹⁰ R. Abraham, *Wspomnienia wojenne z nad Warty i Bzury*, Warszawa 1990.

¹¹ Z. Szacherski, *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966.

¹² M. Mazurkiewicz (właśc. Władysław Wiesław Michał Mazurkiewicz – J.S.T.), *Karabiny maszynowe naprzód*, Warszawa 1969.

¹³ W. Chełkowski, 17-ty ułanów w bitwie nad Bzurą we wrześniu 1939 r., *Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej* (Londyn) 1972, nr 65, s. 24–42; P. Laskowski, *Wrzesień 1939 – jak go przeżyłem*, *Ibidem* 1958, nr 11, s. 104–116; M. Tarnopolski, *Kampania wrześniowa 1939. Ze wspomnień dowódcy plutonu 15 Pułku Ułanów Poznańskich*, *Ibidem* 1989, nr 131, s. 10–21; nr 133, s. 309–311.

płk dypl. Roman Abraham (WBH, CAW)

cym się również w Londynie w latach 1946–2007. Poza wyżej wymienionymi wspomnieniami cenne z punktu widzenia celów niniejszego opracowania okazały się wspomnienia dowódcy Armii „Poznań” gen. dyw. Tadeusza Kutrzeby¹⁴.

Wspomnienia dowódcy Wielkopolskiej Brygady Kawalerii mają swoją własną specyficzną historię. Początkowo była to obszerna relacja, której fragmenty ukazały się pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku na łamach czasopisma „Więź”¹⁵. Była to pierwsza publikacja gen. Abrahama. Można domniemywać, że wywołała ona komentarze byłych podkomendnych Generała, których następstwem były pierwsze poprawki autorskie. Na początku lat sześćdziesiątych kolejną wersję gen. Abraham przekazał płk. dypl. Leonowi Mitkiewiczowi-Żółtkowi, który umieścił ją w swoim opracowaniu poświęconym kawalerii polskiej w kampanii 1939 r. Relacja ta została wykorzystana w pracy nad rozdziałem VI, a przede wszystkim stała się podstawą dla rozdziału VIII omawianej publikacji¹⁶. Nie-

stety zawierała ona nadal wiele nieścisłości¹⁷. Jej treść wywołała wiele komentarzy zarówno na uchodźstwie, jak i w kraju. Uwagi te spowodowały, że gen. Abraham dokonał głębokiej korekty treści swej relacji, która przybrała postać wspomnień i została opublikowana w 5 częściach na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” w latach 1966–1967¹⁸. Również ta wersja wydarzeń spowodowała kolejną falę krytyki i polemik, o których będzie mowa w dalszej partii tekstu. Już w trakcie jej publikowania Autor na bieżąco prostował pewne nieścisłości¹⁹. Ostatnia, częściowo ponownie poprawiona, wersja wspomnień ukazała się w 1969 r., a została wznowiona po 20 latach, w 1990 r. To wznowienie nie wzbudziło już tylu emocji, przede wszystkim z powodu śmierci uczestników wydarzeń będących autorami polemik.

W konstruowaniu rozdziału pierwszego najbardziej przydatne ukazały się ustalenia autora niniejszej publikacji sprzed lat²⁰. Warto jednak wspomnieć o publikacji, która z punktu widzenia postępu badań odegrała istotne znaczenie. Swoistym zwieńczeniem badań Bogusława Polaka nad kawalerią wielkopolską było zbiorowe opracowanie przygotowane pod jego redakcją o wielce

¹⁴ T. Kutrzeba, *Bitwa nad Bzurą*, w: *Wojna bez walnej bitwy*, Warszawa 1998.

¹⁵ R. Abraham, *Z walk Wielkopolskiej Brygady Kawalerii*, *Więź* 1958, nr 7/8, s. 165–184.

¹⁶ L. Mitkiewicz, *Kawaleria samodzielna Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie 1939 roku*, Toronto 1964, s. 201–207, 247–263.

¹⁷ J.S. Tym, Wstęp redaktora naukowego, w: L. Mitkiewicz, *Kawaleria samodzielna Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie 1939 roku*, Wstęp, opracowanie i redakcja naukowa Juliusz S. Tym, Kraków 2013, s. 11–13.

¹⁸ R. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, cz. 1–4 *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1966, nr 1, s. 175–210; nr 2, s. 234–277; nr 3, s. 291–322; nr 4, s. 212–249; idem, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury. Zakończenie*, *Ibidem* 1967, nr 1, s. 253–298.

¹⁹ Idem, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, cz. 2, *Ibidem* 1966, nr 2, s. 266; cz. 4, *Ibidem*, nr 4, s. 249.

²⁰ J.S. Tym, *Kawaleria w Poznaniu (zarys dziejów)*, Grajewo 2004; idem, *Koszary 15 Pułku Ułanów Poznańskich*, *Zeszyty Historyczne Towarzystwa b. Żołnierzy i Przyjaciół 15 Pułku Ułanów Poznańskich* 2001, z. 8.

wymownym i chwytliwym marketingowo tytule *Lance do boju*²¹, które ukazało się w 1986 r. Publikacja ta ukazała się wówczas w nakładzie 40 350 egzemplarzy i błyskawicznie zniknęła z półek księgarskich, zwłaszcza w Wielkopolsce. Prace nad nią rozpoczęły się w okresie, kiedy dzięki staraniom społecznego komitetu ówczesne władze komunistyczne zgodziły się na odbudowę pomnika 15. pułku ułanów Poznańskich, który od 1928 r. zdobił poznańską staromiejską ul. Ludgardy, a w 1939 r. został zniszczony przez niemieckich okupantów. Dziś niewiele osób pamięta, że w 1982 r. w czasie uroczystości odsłonięcia pomnika zabrakło wojskowej asysty honorowej, a marsza pułkowego odegrała patriotyczna, solidarnościowa, orkiestra poznańskiego Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacji. Wiele powodów pozamerytorycznych spowodowało, że omawiana publikacja nie mogła się ukazać w tym samym czasie, a od chwili oddania jej do druku do momentu, kiedy pojawiła się na półkach księgarskich minęły trzy lata. Z tych samych powodów autorzy poszczególnych rozdziałów nie mogli wówczas napisać wprost o kilku istotnych z punktu widzenia historii Polski i dziejów oręża polskiego faktach i związkach przyczynowo-skutkowych.

Problematyką przygotowań wojennych i mobilizacji wielkich jednostek i oddziałów kawalerii zajmowało się dotychczas kilku badaczy dziejów oręża polskiego²². Z kolei problematyce mobilizacji tej wielkiej jednostki, obecnej w większości opracowań dotyczących Wielkopolskiej Brygady Kawalerii i jej pułków, osobne opracowania poświęciło dwóch kolejnych badaczy dziejów kawalerii. W 2001 r. ukazało się opracowanie Aleksandra Smolińskiego „Mobilizacja Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w przededniu wybuchu wojny 1939 roku” oparte przede wszystkim na przebogatej literaturze przedmiotu, a także na materiałach źródłowych znajdujących się w zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego²³. Z kolei w 2004 r. oraz w 2009 r. na łamach „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” pojawiły się, oparte przede wszystkim na materiałach archiwalnych, opracowane przez autora niniejszego tekstu, studia dotyczące przygotowań wojennych i mobilizacji pierwszego pod względem starszeństwa pułku Wielkopolskiej Brygady Kawalerii – 15. pułku ułanów Poznańskich²⁴ oraz całej brygady²⁵. W obu tekstach wskazano na kilka błędnych ustaleń powtarzanych w dotychczasowej literaturze przedmiotu, a wbrew faktom historycznym, których potwierdzenie stanowią zachowane w zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego dokumenty wytworzone w 1939 r. Ważne znaczenie z punktu widzenia

²¹ *Lance do boju. Szkice historyczne z dziejów jazdy wielkopolskiej X wiek – 1945 r.*, pod red. nauk. Bogusława Polaka, Poznań 1986 r.

²² Eugeniusz Piwowarski przedstawił w kilku publikacjach wyniki swych ustaleń w części dotyczącej przebiegu mobilizacji kilku brygad kawalerii w 1939 r., jednak z pominięciem Wielkopolskiej Brygady Kawalerii. Zob.: E. Piwowarski, *Przebieg i wyniki częściowej mobilizacji alarmowej z 23 marca 1939 r.*, *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1995, nr 1–2, (dotyczy m.in. Nowogrodzkiej i Pomorskiej Brygady Kawalerii); idem, *Mobilizacja Kresowej i Podolskiej Brygady Kawalerii w sierpniu 1939 r.*, *Wojsko i Wychowanie* 1993, nr 7; idem, *Mobilizacja Wołyńskiej Brygady Kawalerii w sierpniu 1939 r.*, *Wojsko i Wychowanie* 1992, nr 8.

²³ A. Smoliński, *Mobilizacja Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w przededniu wybuchu wojny 1939 roku*, w: *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, pr. zbior. pod red. R. Sudzińskiego i W. Jastrzębskiego, Toruń–Bydgoszcz 2001, s. 77–104. Autor ten prowadzi również badania nad problematyką mobilizacji Pomorskiej Brygady Kawalerii. Zob. A. Smoliński, *Mobilizacja 18 Pułku Ułanów Pomorskich w okresie od marca do sierpnia oraz jego obsada personalna na dzień 1 września 1939 roku*, *Rocznik Grudziądzki* 2005, t. 16, s. 215–236.

²⁴ J.S. Tym, *Przygotowania wojenne i mobilizacja 15 pułku ułanów Poznańskich w 1939 roku*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 2004, nr 3, s. 27–76. Autor ten w trakcie badań działań Wołyńskiej Brygady Kawalerii w 1939 r. zajmował się również problematyką jej przygotowań wojennych i mobilizacji. Zob. idem, *Przygotowania wojenne i mobilizacja Wołyńskiej Brygady Kawalerii*, w: *Mokra, Działoszyn 1939*, Warszawa 2005, s. 51–78; idem, *Skład osobowy 21 pułku ułanów Nadwiślańskich*, *Ibidem*, s. 369–383.

²⁵ Idem, *Przygotowania wojenne i mobilizacja Wielkopolskiej Brygady Kawalerii*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 2009, nr 3, s. 51–116.

mobilizacji sił zbrojnych miała publikacja Piotra Zarzyckiego z 1995 r.²⁶, jednak najcenniejsze ustalenia w odniesieniu do całości mobilizacji Wojska Polskiego w 1939 r. przyniosło najnowsze opracowanie autorstwa Ryszarda Rybki oraz Kamila Stepana sprzed kilku lat²⁷.

Nadal aktualne ustalenia kilku autorów zarówno sprzed kilkudziesięciu lat (Jerzy R. Godlewski, Andrzej Konstankiewicz, Lesław Kukawski)²⁸, jak i z ostatnich dwóch dekad, umożliwiły opracowanie treści rozdziału trzeciego, traktującego o potencjale bojowym Wielkopolskiej Brygady Kawalerii²⁹. Z najnowszych publikacji wymienić należy przede wszystkim opracowanie dotyczące organizacji broni pancernych Wojska Polskiego w 1939 r.³⁰.

Kwestia rekonstrukcji działań taktycznych Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w kampanii 1939 r. znalazła swe odzwierciedlenie w syntezach kampanii autorstwa oficerów przedwojennego Wojska Polskiego³¹, monografiach oddziałów Wielkopolskiej Brygady Kawalerii wydanych zarówno na Uchodźstwie³², jak i w Kraju³³, a także innych opracowaniach, spośród których należy koniecznie wymienić opracowanie Piotra Zarzyckiego na temat artylerii konnej w kampanii 1939 r., stanowiące efekt wieloletnich dociekań naukowych autora³⁴. Badacz ten wskazał na kilka istotnych nieścisłości funkcjonujących w historiografii. Ważnym etapem w badaniach kampanii 1939 r. była monografia Armii „Poznań” autorstwa Waldemara Rezmera, uchodząca do dziś za najlepszą monografię polskiego związku operacyjnego w tej kampanii. Ukazała się ona na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku i systematyzowała rozproszoną dotychczas wiedzę, zderzając ją z niemiecką wizją przebiegu działań. Wnosiła wówczas wiele nowych ustaleń dotyczących działań Wielkopolskiej Brygady Kawalerii³⁵. Wiele cennych informacji prezentuje opracowanie Tadeusza Böhma poświęcone wielkopolskim batalionom Obrony Narodowej, co jest istotne z punktu analizy działań Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w pierwszych dniach wojny³⁶. W odniesieniu do działań brygady w pierwszej fazie bitwy nad Bzurą charakter uzupełniający ma monografia 14. Wielkopolskiej Dywizji Piechoty opracowana przez byłego oficera

²⁶ Plan mobilizacyjny „W”. Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny, wstęp i oprac. Piotr Zarzycki, Pruszków 1995.

²⁷ R. Rybka, K. Stepan, *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010.

²⁸ J.R. Godlewski, *Problem wartości bojowej samodzielnej kawalerii II Rzeczypospolitej i metod jej oceny*, Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego 1978, nr 8, s. 63–102; A. Konstankiewicz, L. Kukawski, *Uzbrojenie kawalerii polskiej w latach 1918–1939 (jednostki dywizyjno-brygadowe)*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości 2002, t. 50, s. 219–235.

²⁹ M. Giętkowski, *Artyleria Konna Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2000; A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003; M. Kopczewski, Z. Moszumański, *Polska obrona przeciwlotnicza 1920–1939*, Pruszków 1996; J.S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce. Koncepcje użycia i wyszkolenie kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2006.

³⁰ K.M. Gaj, *Polska broń pancerna w 1939 roku – organizacja pokojowa i wojenna jednostek*, Oświęcim 2014.

³¹ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1, *Kampania wrześniowa*, cz. 1–4, Londyn 1951–1986; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, cz. 1–3, Warszawa 1983.

³² *Dzieje 15 pułku ułanów Poznańskich (1 pułku ułanów Wielkopolskich)*, pod red. Pawła Zaremby, Londyn 1962; *Szlakiem Ułanów Chrobrego. Zarys historii 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, pod red. Stanisława Zakrzewskiego i Zygmunta Godynia, Londyn 1973.

³³ Śliwiński Eugeniusz, *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich. Geneza – organizacja – działania bojowe*, Leszno 2008; Taborski Jacek, *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego. Dzieje, tradycja i współczesność*, Toruń 2005.

³⁴ P. Zarzycki, *Artyleria konna kampanii w 1939 roku*, Pruszków 2007.

³⁵ W. Rezmer, *Armia „Poznań” 1939*, Warszawa 1992.

³⁶ T. Böhm, *Bataliony Obrony Narodowej w Wielkopolsce w latach 1936–1939 i ich rola w kampanii wrześniowej*, Poznań 1996.

operacyjnego tej wielkiej jednostki³⁷. W kontekście działań Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w Puszczy Kampinoskiej niezwykle cenny jest analityczny, oparty na wielu niemieckich źródłach i opracowaniach, artykuł Andrzeja Wesołowskiego ukazujący niemieckie działania prowadzone w tym rejonie w dniach 16–19 września 1939 r.³⁸ Ważne dla ustalenia podstawowych faktów dotyczących działań organicznego elementu broni pancernych Wielkopolskiej Brygady Kawalerii, czyli 71. dywizjonu pancernego, były publikacje Rajmunda Szubańskiego³⁹, a także Janusza Magnuskiego⁴⁰. Bardzo duże znaczenie dla odtworzenia dziejów Ośrodka Zapasowego Wielkopolskiej Brygady Kawalerii i walk stoczonych przez sformowane tam pododdziały miał w znacznej mierze źródłowy artykuł Stanisława Radomyskiego, którego autor zdołał dotrzeć do nieznanych wcześniej źródeł, w tym wywołanych⁴¹.

Podkreślić należy, że w odniesieniu do wielu wydarzeń, które miały miejsce na szlaku bojowym Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w kampanii 1939 r. istnieją liczne wątpliwości spowodowane lukami bądź przeinaczeniami w dostępnych źródłach. Wynikiem takiej sytuacji są odmienne interpretacje tych samych faktów w literaturze przedmiotu. Znaczące utrudnienia dotyczą działań w dniach 11–12 września 1939 r., a kulminacja tego zjawiska odnosi się do działań Grupy Operacyjnej Kawalerii gen. Abrahama prowadzonych w dniach 16–20 września 1939 r., gdzie występują bardzo duże problemy w zakresie ustalenia wysoce zagmatwanej w źródłach i literaturze przedmiotu chronologii wydarzeń.

Na tym tle w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku doszło do serii polemik uczestników wydarzeń. Na Uchodźstwie zapoczątkował je w 1966 r. gen. bryg. Leon Strzelecki, w kampanii 1939 r. dowódca Podolskiej Brygady Kawalerii, który w swoim artykule polemizował z relacją gen. bryg. dr. Romana Abrahama, stanowiącą podstawę dla skonstruowania rozdziału VIII przywołanej już publikacji płk. dypl. Leona Mitkiewicza-Żółtka⁴². Z kolei w Kraju serię polemik zapoczątkował w drugiej połowie 1966 r. sam Roman Abraham, który na końcu trzeciej części swoich wspomnień w obszernym przypisie krytycznie odniósł się do wspomnień Zbigniewa Szacherskiego⁴³. Polemiki te prowadzone były w latach 1966–1968, w Kraju między innymi na łamach czasopisma „Za Wolność i Lud”⁴⁴, „Wojskowego Przeglądu Historycznego”⁴⁵, a na Uchodźstwie na łamach „Przeglądu Kawalerii i Broni Pancernej”⁴⁶. Poza czołowymi uczestnika-

37 Z.L.S. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje 14. Dywizji Piechoty (Poznańskiej)*, Gdańsk 2003.

38 A. Wesołowski, *Działania niemieckie przeciwko Grupie Operacyjnej Kawalerii gen. Abrahama w Puszczy Kampinoskiej w dniach 16–19 września 1939 roku*, w: *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą*, Warszawa 2004, s. 159–219.

39 R. Szubański, *Polska broń pancerna 1939*, Warszawa 1982.

40 J. Magnuski, *Karaluchy przeciw Panzerom*, Warszawa 1995.

41 S. Radomyski, *Działania szwadronów marszowych pułków Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w wojnie we wrześniu 1939 roku*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej (Londyn) 1992, nr 141, s. 313–335.

42 L. Strzelecki, *Uwagi do książki płk. dypl. L. Mitkiewicza „Kawaleria samodzielna RP w wojnie 1939 r.”*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej (Londyn) 1966, nr 43, s. 145–154.

43 R. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, cz. 3, Wojskowy Przegląd Historyczny 1966, nr 3, s. 320–322.

44 Z. Szacherski, *Pisze były dowódca 7 psk*, Za Wolność i Lud 1967, nr 10; R. Abraham, *Gdy zamilkły armaty*, Za Wolność i Lud 1967, nr 13.

45 Idem, *Gdy zamilkły działa. Na marginesie publikacji o wojnie obronnej Polski w 1939 r.*, Wojskowy Przegląd Historyczny 1967, nr 4, s. 305–327.

46 L. Strzelecki, *Uwagi do nowych relacji gen. Abrahama*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej (Londyn) 1968, nr 51, s. 205–214; ibidem, nr 52, s. 257–264; P. Łaskowski, *Uwagi do uwag śp. gen. Leona Strzeleckiego*, Ibidem, s. 290–291.

mi wydarzeń⁴⁷, a także autorami publikacji⁴⁸, włączyli się do nich inni uczestnicy i świadkowie wydarzeń⁴⁹.

Polemiki te dotyczyły przede wszystkim spornych kwestii boju o Brochów oraz walk Grupy Operacyjnej Kawalerii gen. Abrahama w Puszczy Kampinoskiej. Niestety poziom tych polemik w wielu miejscach odbiegał od ogólnie obowiązujących standardów. Z przykrością trzeba stwierdzić, że szczególną zjadłością cechowały się polemiki autorstwa Romana Abrahama publikowane na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego”. W artykule z końca 1967 r. Generał czynił pod adresem gen. bryg. Leona Strzeleckiego niewybredne uwagi interpersonalne twierdząc, że *jego wiedza i „myśl” wojskowa pozostały na poziomie sprzed 1939 r., jeśli nie cofnęły się, no i nie reprezentują nic poza tzw. szarą przeciętnością*, a w kampanii 1939 r. *miał dziwną predylekcję do wyczekiwania i kunktatorstwa*. Z kolei Zbigniewowi Szacherskiemu zarzucił między innymi brak lojalności żołnierskiej, bezceremonialność, oskarżając o *insynuacje spreparowane po 27 latach od opisywanych wydarzeń oraz demagogiczne wywody*. Nie oszczędził również gen. bryg. Klemensa Rudnickiego, w 1939 r. dowódcy 9. pułku ułanów Małopolskich z Podolskiej Brygady Kawalerii, od 16 września 1939 r. podporządkowanej dowódcy Grupy Operacyjnej Kawalerii. W konkluzji tego artykułu zarzucił gen. Strzeleckiemu *brak animuszu żołnierskiego do działań zaczepnych*, gen. Rudnickiemu *niesubordynację i niewykonanie rozkazu*, a płk. Szacherskiego oskarżył o *niesubordynację, a przede wszystkim nielojalność w stosunku do bezpośrednich dowódców i towarzyszy broni*⁵⁰. Redakcja wydawanego w Londynie „Przeglądu Kawalerii i Broni Pancernej” informując o tym artykule gen. Abrahama oceniła to jednoznacznie: *Polemika gen. Abrahama z artykułem gen. Strzeleckiego w „Przeglądzie” Nr 43. Cała polemika oparta raczej na osobistych urazach*⁵¹. Niestety gen. Strzelecki nie pozostał dłużny i w swej odpowiedzi napisał: *Sporowokowany tonem artykułów Abrahama – w odpowiedzi przystosuję się do poziomu i tonu jego artykułów. Relacje Abrahama – to owoc megalomanii i samochwalstwa. [...] Abraham ze swoją chorobliwą ambicją znajdowania się w centrum wydarzeń [...]*⁵². Trudno nie dostrzec, że taki ton narracji odpowiadał ówczesnej redakcji „Wojskowego Przeglądu Historycznego”, a przede wszystkim jej politycznym mocodawcom, którzy w ten sposób mogli w negatywnym świetle ukazać armię II Rzeczypospolitej i jej elitę – generałów i oficerów dyplomowanych.

W niniejszym opracowaniu uwzględniono wyłącznie zasadnicze kwestie poruszane w przywołanych polemikach, przede wszystkim dotyczące odmiennego prezentowania wydarzeń przez poszczególnych autorów i niemalże wyłącznie odnoszące się do działań Wielkopolskiej Brygady Kawalerii. Kwestie związane z Podolską Brygadą Kawalerii i osobą jej dowódcy, ówczesnego płk. dypl. Leona Strzeleckiego, zostały poruszone wyłącznie w sytuacji, gdy kontekst sytuacyjny dotyczył Wielkopolskiej Brygady Kawalerii. Należy również zauważyć, że w publikacjach gen. Ab-

⁴⁷ Z. Szacherski, *Konfrontacje*, Najnowsze Dzieje ¹IPolski 1914–1939, 1968, t. 13, s. 255–264.

⁴⁸ L. Mitkiewicz, *Działania Grupy Operacyjnej Kawalerii gen. Romana Abrahama*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej (Londyn) 1969, nr 56, s. 568–572.

⁴⁹ F. Idzior, *O walkach Wielkopolskiej BK w Puszczy Kampinoskiej w 1939 r.*, *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1968, nr 3, s. 486–491; K. Grześkowiak, *O walkach 7 pułku strzelców konnych w 1939 r.*, *Ibidem*, s. 491–494; R. Abraham, *O działaniach Grupy Operacyjnej Kawalerii gen. R. Abrahama*, *Ibidem*, s. 494–501.

⁵⁰ Idem, *Gdy zamilkły działa. Na marginesie publikacji o wojnie obronnej Polski w 1939 r.*, *Ibidem* 1967, nr 4, s. 305–327.

⁵¹ *Grupa Operacyjna Kawalerii gen. Abrahama*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej (Londyn) 1968, nr 49, s. 75.

⁵² L. Strzelecki, *Uwagi do nowych relacji gen. Abrahama*, Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej (Londyn) 1968, nr 51, s. 205, 212.

rahama i płk. Szacherskiego można znaleźć znacznie więcej niezgodności, co do wydarzeń, ich uczestników oraz ich chronologii, niż będące obiektem polemiki obu autorów.

Wspomnieć również należy, że Wielkopolska Brygada Kawalerii doczekała się również kilku opracowań o charakterze biografistycznym. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku życie dowódcy brygady gen. bryg. dr. Romana Abrahama przedstawił Leszek Laskowski⁵³. W tym samym czasie w serii wydawniczej „Zeszyty Historyczne Towarzystwa Byłych Żołnierzy i Przyjaciół 15 Pułku Ułanów Poznańskich” Marek Rezler ukazał dowódców tego pułku w latach 1918–1948⁵⁴.

W odniesieniu do działań wojsk niemieckich w niewielkim stopniu wykorzystano niemiecką literaturę przedmiotu. Mając na uwadze temat i cel niniejszego opracowania nie było powodu sięgać do wspomnień i opracowań traktujących o związkach operacyjnych czy najważniejszych fazach kampanii. Autor niniejszego opracowania wykorzystał jedynie fragment pracy Nicolausa von Vormanna w celu przedstawienia niemieckiego punktu widzenia na możliwość prowadzenia działań w Puszczy Kampinoskiej⁵⁵. Sięgnął również do dwóch opracowań poświęconych dziejom związków taktycznych, których oddziały prowadziły walki z Wielkopolską Brygadą Kawalerii w pierwszej fazie bitwy nad Bzurą, tj. niemieckiej 10. Dywizji Piechoty oraz 24. Dywizji Piechoty. Niestety opracowania, których celem było ukazanie historii tych dywizji od momentu ich sformowania do końca II wojny światowej fragmentarycznie i dość wybiórczo przedstawiają ich udział w kampanii 1939 r., skupiając się na walkach tych jednostek na innych frontach II wojny światowej. Ponadto konfrontacja dostępnych obecnie dokumentów źródłowych z treścią tych publikacji wskazuje, że część podanych tam informacji odzwierciedla powojenny stan wiedzy, a nie wiedzę niemieckich dowództw odnoszącą się do ich ówczesnego przeciwnika, którym była Wielkopolska Brygada Kawalerii⁵⁶. Podczas rekonstrukcji działań niemieckich prowadzonych w rejonie Brochowa autor sięgnął do monografii niemieckiej 4. Dywizji Pancernej. Niestety cechuje się ona tą samą zdawkowością, co wyżej wspomniane opracowania, a uwaga jej autora skupiona była przede wszystkim na ukazaniu działań tej dywizji w konfrontacji ze Związkiem Sowieckim⁵⁷. Z kolei ukazując działania niemieckie w Puszczy Kampinoskiej autor oparł się na ustaleniach Andrzeja Wesołowskiego, który w oparciu o niemieckie źródła i literaturę przedmiotu odtworzył działania jednostek niemieckich w dniach 16–19 września 1939 r. Z tymi źródłami i opracowaniami autor miał możliwość zapoznać się kilkanaście lat temu podczas wspólnej pracy redakcyjnej nad opracowaniem zbiorowym dotyczącym udziału kawalerii w bitwie nad Bzurą⁵⁸.

⁵³ L. Laskowski, *Roman Abraham. Losy dowódcy*, Warszawa–Poznań 1998.

⁵⁴ M. Rezler, *Dowódcy 15 Pułku Ułanów Poznańskich*, Zeszyty Historyczne Towarzystwa Byłych Żołnierzy i Przyjaciół 15 Pułku Ułanów Poznańskich, Poznań 1998, z. 3.

⁵⁵ N. v. Vormann, *Der Feldzug 1939 in Polen. Die Operationen des Heeres*, Weissenburg 1958.

⁵⁶ A. Schmidt, *Geschichte der 10. Division*. 10. Infanterie-Division (mot.), 10. Panzer-Grenadier-Division 1933–1945, Bad Nauheim 1963; H. v. Tettau, K. Versock, *Geschichte der 24 Infanterie Division 1935–1945*, Stolberg 1956.

⁵⁷ J. Neumann, *Die 4. Panzer-Division 1938–1943. Bericht und Betrachtungen zu zwei Blitzfeldzügen und zwei Jahren Krieg in Rußland*, Bonn–Duisdorf 1985.

⁵⁸ A. Wesołowski, *Działania niemieckie przeciwko Grupie Operacyjnej Kawalerii gen. Abrahama w Puszczy Kampinoskiej w dniach 16–19 września 1939 roku*, w: M. Jeske, A. Konstankiewicz, L. Kukawski, P.M. Rozdżestwieński, J.S. Tym, A. Wesołowski, J. Wróbel, *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą*, Warszawa 2004, s. 157–219. Z literatury niemieckiej najbardziej pomocna była historia 1. Dywizji Lekkiej: W. Paul, *Brennpunkte – Die Geschichte der 6. Panzer-Division (1. leichte) 1937–1945*, Osnabrück 1984.

* * *

W niniejszym opracowaniu w odniesieniu do oddziałów stanowiących podstawowy potencjał bojowy Wielkopolskiej Brygady Kawalerii, czyli pułków kawalerii oraz dywizjonu artylerii konnej, używane są ich nazwy bez przymiotnikowych nazw wyróżniających. Wyjątkiem jest rozdział pierwszy, będący zarysem dziejów tej wielkiej jednostki i jej oddziałów ukazujący również zmiany w numeracji i nazewnictwie zarówno brygady, jak i jej oddziałów. Każdy pułk i dywizjon z pokojowego składu brygady, z wyjątkiem 15. pułku ułanów Poznańskich, używał nazwy wyróżniającej Wielkopolski.

W odniesieniu do terminologii wojskowej zastosowanej w niniejszym opracowaniu wskazać należy, że w przypadku struktur występujących w siłach zbrojnych w 1939 r. autor posłużył się takimi określeniami jak wielka jednostka, oddział i pododdział. Pod pojęciem wielkiej jednostki rozumiano dywizję piechoty i brygadę kawalerii. Brygadę kawalerii traktowano jako wielką jednostkę, którą określano mianem wyższej jednostki taktycznej, zasadniczo złożonej z jednego rodzaju broni⁵⁹. Przedstawiona poniżej terminologia została objaśniona w oparciu o zapisy niedokończony *Encyklopedii wojskowej*, opublikowanej w latach 1931–1939, której redaktorem był mjr Otton Laskowski. Dzieło to do dziś pozostaje najlepszą polską encyklopedią wojskową, pomimo innych prób podejmowanych po II wojnie światowej, a nawet w XXI wieku.

W niniejszej publikacji termin oddział zastosowano w odniesieniu do pułków i batalionów (dywizjonów). W ówczesnej terminologii oddział traktowano dość specyficznie, wychodząc z założenia, że w ogólnym ujęciu jest to jedna z części, na które dzieli się całość. Stąd oddział w zależności od kontekstu mógł być synonimem terminu „jednostka wojskowa”, jak i jej części, a także zespołu jednostek. W terminologii taktycznej rozróżniano ponadto takie elementy ubezpieczenia marszu jak oddział główny (siły główne), przedni (straż przednia), boczny (straż boczna), ubezpieczający, a w innych formach działań oddział kierunkowy, wydzielony i styczności⁶⁰. Z kolei termin „pododdział”, pomimo iż był powszechnie używany, nie został jednoznacznie zdefiniowany. W praktyce często terminu tego używano zamiennie z określeniem „mały oddział”, jak miało to miejsce w tytule trzeciej części regulaminu kawalerii z 1930 r.⁶¹ W niniejszym opracowaniu określenie to zastosowano w odniesieniu do kompanii (szwadronów, baterii), plutonów oraz drużyn (sekcji).

W terminologii dotyczącej struktur wojskowych zastosowanej w niniejszym opracowaniu posłużono się również określeniem „grupa operacyjna”. Był to odpowiednik korpusu. Mogła być tworzona na stałe lub doraźnie. W pierwszym wypadku miała posiadać dowódcę i sztab odpowiadający strukturą sztabowi armii, w drugim – dowódcę i sztab złożony z kilku oficerów. Grupy miały otrzymywać nazwy od swego dowódcy (Grupa Operacyjna Kawalerii gen. Abrahama) lub od miejsc geograficznych (Grupa Operacyjna „Śląsk”) bądź kierunku (Grupa Operacyjna „Wschód”) ⁶². Zakładano, że grupy operacyjne będą składać się ze wszystkich lub głównych rodzajów broni, wszystkich lub niektórych służb, dzięki czemu miały być zdolne do przeprowadzenia samodzielnej operacji od początku do końca. Ich skład uzależniano od zadania i warunków jego wykonania⁶³.

⁵⁹ *Encyklopedia wojskowa*, red. O. Laskowski, t. 1, Warszawa 1931, s. 444–446.

⁶⁰ *Ibidem*, t. 6, Warszawa 1937, s. 42–43.

⁶¹ Regulamin kawalerii, cz. 3, Musztra i walka małych oddziałów kawalerii (tymczasowy), Warszawa 1931.

⁶² *Encyklopedia wojskowa*, t. 3, Warszawa 1933, s. 217.

⁶³ *Ibidem*, t. 6, s. 129–130.

Należy także wyjaśnić termin pionierzy, który może być dla części czytelników mylący. Terminu tego używano w stosunku do pododdziałów technicznych broni głównych przeznaczonych do wykonywania najprostszych urządzeń technicznych dla oddziałów w polu. Charakterystyczne cechy działania pionierów w stosunku do pracy saperów wpływały przede wszystkim ze stałego towarzyszenia piechocie i kawalerii, wykonywania prac w bezpośredniej strefie działań bojowych, nierzadko w warunkach oddziaływania przeciwnika, a co się z tym łączy stosowania najprostszych, najbardziej prymitywnych środków technicznych⁶⁴.

W polskim piśmiennictwie wojskowym II Rzeczypospolitej sztukę wojenną utożsamiano zasadniczo z clausewitzowskim podziałem na strategię i taktykę. Clausewitz strategię uznawał za sztukę prowadzenia wojny oraz wykorzystania bitwy do jej celów, natomiast taktykę za umiejętność uszykowania wojsk do walki⁶⁵.

Należy jednak odnotować, że w ramach terminu działania wojenne wyodrębniano działania strategiczne, operacyjne i taktyczne, a ze względu na cel działania zaczepne i działania obronne⁶⁶. Wskazywano jednocześnie na istnienie niezmiennych zasad sztuki wojennej takich jak: *zasada ekonomii sił, zasada szybkości decyzji, działania połączonego z zaskoczeniem itp.*⁶⁷.

Taktyka wspólnie ze strategią jest najstarszym elementem sztuki wojennej. Sam termin jest pochodzenia greckiego i oznacza: układać, porządkować, ustawiać w szyku bitewnym. W sensie ogólnym taktyka to metoda postępowania, umiejętność używania rozporządzalnych sił dla osiągnięcia zamierzonych celów. W znaczeniu wojskowym jest to teoria i praktyka planowania, organizowania i prowadzenia wszelkich działań pododdziałów, oddziałów i wielkich jednostek. Najpierw istniała niewątpliwie praktyka taktyki, dopiero na pewnym etapie pojawiła się teoria taktyki rozumiana w sensie naukowym.

W najstarszym znaczeniu taktyka wojskowa obejmowała w zasadzie tylko sztukę (umiejętność) uszykowania wojsk na polu bitwy. Z biegiem czasu, gdy bitwy stawały się coraz dłuższe, prowadzone na większej przestrzeni, większymi siłami, zakres taktyki poszerzał się o problemy związane z całościowym prowadzeniem bitew, z kierowaniem ich przebiegiem.

Według Clausewitza taktyka powinna rozważać istotę środków i celów tworzących wspólnie bitwę. Środkami w taktyce są wyszkolone siły zbrojne, które mają brać udział w walce, zaś jej celem jest osiągnięcie zwycięstwa. Z czasem w taktyce zaczęto wyróżniać taktykę ogólną i taktykę rodzajów broni (wojsk). Taktyka ogólna i taktyka rodzajów broni tworzy logicznie i racjonalnie uporządkowaną całość przy jednoczesnym zachowaniu odrębności koniecznej ze względu na zakres odpowiedzialności i specjalizacji.

Taktyka ogólna w II Rzeczypospolitej obejmowała teoretyczne podstawy taktyki, teorię i praktykę przegotowania i prowadzenia walki przez oddziały i wielkie jednostki oraz koordynacji działań taktycznych rodzajów broni. Taktyka rodzajów broni obejmowała teorię i praktykę przegotowania i prowadzenia walki przez specjalistyczne pododdziały i oddziały rodzajów broni. Teoria taktyki wyznacza jej zakres problemowy. Wyjaśnia istotę walki. Stanowi zespół tez i twierdzeń logicznie uporządkowanych oraz uzasadnionych, a także określa efektywne i sprawdzone w praktyce sposoby przegotowania i prowadzenia walki. Praktyka taktyki – to wynikające z te-

⁶⁴ Ibidem, t. 6, s. 399–400.

⁶⁵ Ibidem, t. 7, s. 782–783.

⁶⁶ Ibidem, t. 2, Warszawa 1932, s. 432.

⁶⁷ Ibidem, t. 7, s. 783.

orii wszelkie świadome i celowe działania pododdziałów na poziomie taktycznym. Wyróżniamy pokojową (szkoleniową) praktykę taktyki, podczas której jest weryfikowana (sprawdzana) efektywność i funkcjonalność koncepcji teoretycznych, a także praktykę wojenną, która jednocześnie weryfikuje koncepcje teoretyczne, jak i pokojową praktykę szkoleniową.

Dla określenia sumy działań wojennych znajdujących się w określonym związku ze sobą i tworzących na teatrze działań wojennych (w określonym miejscu i czasie) zamknięty w sobie okres wojny używano terminu kampania⁶⁸.

Z kolei termin operacja rozumiany był jako działanie wojsk z określonym celem szczególnym, w ramach danej kampanii. W takim ujęciu operacja miała realizować kolejną w całości działań wojennych fazę, przewidzianą (zaplanowaną) lub doraźnie wyłaniającą się z położenia, która miała na celu doprowadzić wojska własne do rozegrania bitwy. Podkreślano przy tym, że każda operacja, niezależnie od skali, jest działaniem bardzo złożonym. Wyróżniano przy tym działania przygotowawcze, właściwe (główne) i uzupełniające (organizacja tyłów operacji). Akcentowano jednocześnie, że prowadzenie operacji odnosi się do dziedziny (sztuki) dowodzenia⁶⁹. W 1937 r. nastąpiło usankcjonowanie pojęć operacyjnych takich jak: operacja, działania operacyjne i plan operacyjny. Ponadto nakazano stosować terminy: *strategia, strategiczny – dotyczący działań i pojęć w wielkiej skali, na szczeblu państwa, całego wojska, dla niższych szczebli jak armia (grupa operacyjna) – operacja, działania operacyjne; dla jeszcze niższych – taktyka, taktyczne*⁷⁰.

Termin bitwa był rozumiany jako *walka poważniejszych sił, najczęściej całości armii walczących*. W ówczesnej teorii sztuki wojennej podkreślano, że wszystkie ujęcia bitwy, traktowanej jako tzw. bitwa walna, rozstrzygająca o losach wojny, wywodziły się z okresu wojen napoleońskich. Jednocześnie akcentowano, że termin bitwa w klasycznym ujęciu przesunął się z dziedziny taktyki do dziedziny strategii, stanowiąc całokształt walk, równoczesnych lub kolejnych, ściśle ze sobą powiązanych i na siebie wpływających, toczonych pod jednolitym dowództwem przez kilka wielkich jednostek. Zwycięstwo w bitwie miało być wypadkową tych walk, zaś dowódca kierujący bitwą miał zapewnić koordynację działań wielkich jednostek i współdziałanie rodzajów broni, pozostawiając ich dowódcom swobodę wyboru sposobu wykonania zadania w ramach działań taktycznych⁷¹. Z kolei bój, czyli walkę traktowano jako stracie zbrojne przeciwstawnych wojsk, w którym dowódca miał możliwość osobistego koordynowania współdziałania poszczególnych broni⁷².

W działaniach taktycznych w ramach przemieszczenia czołową rolę odgrywały marsze definiowane jako zorganizowane przesuwanie jednostek i oddziałów w określonym terenie, bez wykorzystania transportów konnych, wodnych lub mechanicznych – kolejowych lub samochodowych. Ze względu na znaczenie w działaniach wojennych rozróżniano marsze strategiczne, operacyjne i taktyczne. Te ostatnie dzieliły się na podrózne i bojowe, ubezpieczone, na polu walki (tzw. marsz zbliżania), odwrotowe, boczne itp. Mając na uwadze przebycie pewnych przestrzeni w określonym czasie, wyróżniano marsze zwykłe i forsowne⁷³.

⁶⁸ Ibidem, t. 3, s. 774.

⁶⁹ Ibidem, t. 6, s. 129.

⁷⁰ Z. Matuszak, *Obrona operacyjna w wojskowości polskiej w latach 1918–1939*, Piotrków Trybunalski 2004, s. 199.

⁷¹ *Encyklopedia wojskowa*, t. 1, s. 328.

⁷² Ibidem, s. 404.

⁷³ Ibidem, t. 5, Warszawa 1936, s. 378–379.

Z kolei określenie przegrupowanie związane było z prowadzeniem walki, a jego istotą było działanie zmierzające do zmiany istniejącego ugrupowania bojowego na inne, bardziej odpowiadające nowemu położeniu. Najczęstszym celem przegrupowania miało być skupienie wysiłku do uzyskania przewagi na głównym kierunku działania⁷⁴.

Działania zaczepne miały na celu zniszczenie całości lub części sił przeciwnika. Istotę działań zaczepnych stanowiło natarcie, którego formami było uderzenie czołowe, oskrzydlenie i okrążenie⁷⁵. Istotą działań zaczepnych było natarcie, które sprowadzało się do uderzenia celem zniszczenia sił żywych przeciwnika. Natarcie stanowiło przejaw inicjatywy i swobody działania. Miało narzucić przeciwnikowi formę walki w czasie i przestrzeni, odpowiedniej dla prowadzącego natarcie, stawiając go w sytuacji korzystniejszej od broniących się. Podkreślano przy tym, że natarcie wymaga wyraźnej przewagi sił żywych i moralnych na odcinku natarcia oraz dużych ilości materiału wojennego. Celem natarcia o charakterze strategicznym lub operacyjnym mogły być zgrupowania wojsk przeciwnika lub ważne centra życiowe państwa, których opanowanie mogło w znacznym stopniu utrudnić lub nawet uniemożliwić prowadzenie dalszych działań. Celem natarcia w skali taktycznej było pobicie wojsk przeciwnika, opanowanie przedmiotu (obiektu, rejonu, terenu)⁷⁶.

Wyróżniano również bój spotkaniowy, który traktowano jako wynik zetknięcia się maszerujących ku sobie przeciwnych wojsk. Cechami charakterystycznymi boju spotkaniowego miały być niejasność i szybka zmienność położenia, szybkość działań i łatwość zaskoczenia. W trakcie boju spotkaniowego należało zatrzymać ruch sił przeciwnika i zmusić go do przejścia do obrony, stwarzając jednocześnie warunki do wprowadzenia do walki sił głównych wojsk własnych⁷⁷.

Działania obronne traktowane były jako rodzaj działań wojennych mających na celu zatrzymanie działań zaczepnych przeciwnika, zadanie mu strat, wyzyskanie czasu, zaoszczędzenie sił, co w konsekwencji winno wytworzyć przewagę tam, gdzie poszukiwano rozstrzygnięcia. Podkreślano przy tym, że działania obronne nie dawały rozstrzygnięcia, jeśli nie były połączone z działaniami zaczepnymi. Dlatego działania obronne traktowano jako zjawisko przejściowe i miejscowe.

Zasadniczą formą działań obronnych była obrona⁷⁸. Jej istotą było dążenie do złamania inicjatywy i zniszczenie sił nacierającego przeciwnika przy pomocy ognia i manewru. Ówczesna typologia tej formy działań rozróżniała w zależności od sposobu jej prowadzenia – obronę bierną i czynną, zaś w zależności od sił i środków wprowadzonych do walki na danej przestrzeni – obronę stałą i ruchową⁷⁹.

W ramach aktywnych form przeciwdziałania w obronie wyróżniano przeciwnatarcie będące formą planowanego przeciwdziałania, którego celem było odzyskanie utraconej pozycji w obronie lub odparcie natarcia przeciwnika. Stanowiło ono istotę obrony czynnej. W działaniach taktycznych do wykonania przeciwnatarcia przewidziane były odwody pułku i dywizji piechoty. Podkreślano przy tym, że w działaniach operacyjnych w sprzyjających warunkach przeciwnatarcie może przeistoczyć się w natarcie traktowane jako zwrot zaczepny. Przykładem takiego działania było przeciwnatarcie armii polskich znad Wieprza na lewe skrzydło wojsk sowieckich

⁷⁴ Ibidem, t. 6, s. 793–794.

⁷⁵ Ibidem, t. 2, s. 434.

⁷⁶ Ibidem, t. 5, s. 685–689.

⁷⁷ Ibidem, t. 7, s. 589.

⁷⁸ Ibidem, t. 2, s. 432.

⁷⁹ Ibidem, t. 6, s. 1–5.

w sierpniu 1920 r. Z kolei terminem przeciwuderzenie określano odruchowe, ograniczone w czasie i przestrzeni, natarcie lub szturm, celem zniweczenia lokalnego powodzenia przeciwnika lub odparcia jego szturmu. Do wykonania przeciwuderzenia przeznaczone były odwody kompanii i batalionów piechoty⁸⁰.

Działania opóźniające określano jako walki prowadzone przy wykonywaniu manewru odwrotowego z góry przewidzianego lub wymuszonego przez przeciwnika. Ich celem było wywalczenie czasu potrzebnego do umożliwienia podciągnięcia własnych odwodów lub zorganizowania nowej pozycji obronnej bądź wywalczenie przestrzeni między przeciwnikiem a własnymi siłami głównymi, celem użycia ich na innym kierunku lub w innym czasie⁸¹.

Dowodzenie w okresie zakreślonym ramami chronologicznymi niniejszego opracowania traktowano jako zbiór czynności określanych jako organizowanie, administrowanie, wyszkolenie i wychowanie powierzonego oddziału w taki sposób, aby osiągnąć w czasie pokoju największą wartość wojsk, a w czasie wojny *doskonałe narzędzie walki*⁸². W ramach dowodzenia wyróżniano sztukę dowodzenia, do której zaliczano *skomplikowany proces twórczości operacyjnej lub taktycznej, wraz z koniecznością wcielania tej twórczości w żywy czyn – na niższych szczeblach osobiście, na wyższych przez organa dowództwa*. Cechami charakterystycznymi tak rozumianej sztuki dowodzenia była szeroka inicjatywa pozostawiana podkomendnym w ramach otrzymanych zadań. Za szkodliwe traktowano brak inicjatywy i beczynność⁸³.

Wyróżniano także służbę sztabów, której istota miała wypływać z celu pracy sztabu w ogóle. Sztaby traktowano jako organ pracy wyższych dowódców w zakresie dowodzenia wojskami i operacyjnego użycia służb. Takie zadania pracy sztabów wprowadzały ich podział na dwa zasadnicze działy: operacyjny i kwatermistrzowski, które ściśle ze sobą współpracowały. Całokształt służby sztabów miał umożliwić i ułatwić pracę dowódcą dowódcy wielkiej jednostki⁸⁴.

Z dowodzeniem i służbą sztabów wiązało się rozkazodawstwo traktowane jako całokształt pracy związanej z wydaniem i dostarczeniem rozkazu podwładnym. Jako podstawowy traktowano tzw. rozkaz operacyjny. Opierał się on na zasadzie rozkazowania jedynie w granicach ustalonego położenia, zaś wytyczne do ewentualnego dalszego działania podawane były w formie ogólnej instrukcji w rodzaju *być w gotowości do...* Treść rozkazu miała być krótka, wyraźna i jasna. Jego redakcja i stylistyka posiadała olbrzymie znaczenie – każdy wyraz i zdanie miało być przemyślane. Rozkaz operacyjny składał się w dwóch części: pierwszej – bojowej (działania oddziałów walczących), i drugiej – kwatermistrzowskiej (działania służb i taborów). Od szczebla dowódcy pułku w dół wydawano rozkazy bojowe. Poza tym podziałem, w ramach rozkazodawstwa rozróżniano rozkazy ogólne – dotyczące wszystkich oddziałów podporządkowanych, szczególnie – dla jednego lub części oddziałów, przygotowawcze – określające czynności do wykonania poprzedzające wydanie rozkazu operacyjnego (bojowego). Ponadto rozróżniano rozkazy marszu, rozpoznania i postoju, a także rozkazy łączności: punkt łączność w rozkazie operacyjnym, rozkaz organizacji łączności, okresowy rozkaz techniczny i rozkaz techniczny⁸⁵.

⁸⁰ Ibidem, s. 785–787.

⁸¹ Ibidem, t. 2, s. 432–433.

⁸² Ibidem, s. 308.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem, t. 7, s. 534.

⁸⁵ Ibidem, s. 258–260.

Manewr wyrażał ideę ruchu na polu walki. Jego istotą było prowadzenie działań dostosowanych do położenia ogólnego, dążących do zmuszenia, nawet silniejszego przeciwnika, do przyjęcia walki w okolicznościach dla manewrującego najkorzystniejszych pod każdym względem (liczebnym, terenowym itd.). Manewr traktowano jako środek do zadania klęski żywej sile przeciwnika, nie zaś jako cel sam w sobie. Wartość manewru wzmacniać miało umiejętne zastosowanie zasady zaskoczenia, niejednokrotnie przejawiającej się na polu walki za pomocą podstępu wojennego. W ówczesnym pojmowaniu teorii sztuki wojennej przyjmowano, że konieczność manewru dyktuje jedno z zasadniczych praw wojny, stwierdzające, że nie można być wszędzie jednakowo silnym, lecz należy dążyć do skupienia niezbędnych sił na obranym przez siebie do rozstrzygnięcia kierunku w ściśle oznaczonym czasie. Wiązało się to z potrzebą dokonania podziału sił. W rezultacie umiejętna kombinacja manewrów poszczególnych elementów ugrupowania bojowego działających na określonych kierunkach i wykonujących określone zadania miała dać efekt synergii w określonym miejscu i czasie. Rozróżniano manewr strategiczny – na teatrze wojny, oraz manewr taktyczny – na polu walki⁸⁶.

W zakresie terminologii taktycznej ówczesnego pola walki wyróżniano między innymi kierunki działania w natarciu dla kompanii w piechocie i szwadronów w kawalerii oraz pasy działania wyznaczane oddziałom od batalionu (dywizjonu w kawalerii) wzwyż w natarciu. W obronie jego odpowiednikiem był odcinek. Rozróżniano odcinki szwadronów, dywizjonów, pułku, brygady, dywizji. Warto zauważyć, że w przypadku prowadzenia przez wielką jednostkę obrony termin odcinek używano zamiennie z określeniem pas działania, rzadziej w obronie, a przede wszystkim w przypadku osłony bądź opóźniania⁸⁷. Granica odcinka stanowiła linię rozgraniczającą w terenie poszczególne odcinki obrony całości systemu pozycji obronnej⁸⁸. Oddziały w obrębie odcinka obrony rozmieszczano tworząc punkty i gniazda oporu⁸⁹. Punkty oporu organizowały kompanie (szwadrony w kawalerii)⁹⁰. Pod pojęciem gniazda oporu rozumiano stanowiska oporu sekcji, drużyn i plutonów⁹¹. Zasadniczym elementem ugrupowania obrony w terenie była pozycja główna, na której organizowano ciągłą sieć ogniową. Głębokość pozycji głównej uzależniona była od szerokości pasa działania (odcinka), liczby sił i środków przeznaczonych do obrony oraz terenu. Na rozkaz wyższych przełożonych pozycja ubezpieczana była linią czat, a bez rozkazów – czatami bojowymi wystawianymi przez pododdziały pierwszego rzutu⁹².

W pracy nad niniejszym opracowaniem autor szeroko posługiwał się metodą geograficzną, która umożliwiła dokonanie szczegółowej rekonstrukcji działań taktycznych, prowadzonych przez Wielkopolską Brygadę Kawalerii. Konfrontacja treści źródeł oraz opracowań z warunkami terenowymi umożliwiła wyciągnięcie wniosków co do faktycznego bądź tylko możliwego przebiegu działań prowadzonych w konkretnym położeniu i warunkach terenowych, w określonym czasie. W tym celu autor posłużył się pochodzącymi z epoki wojskowymi mapami topograficznymi w skali 1 : 100 000, czyli tzw. setkami, określanymi jako mapy taktyczne oraz mapami

⁸⁶ Ibidem, t. 5, s. 330–331.

⁸⁷ Ibidem, t. 6, s. 263.

⁸⁸ Ibidem, t. 5, s. 161.

⁸⁹ Ibidem, t. 6, s. 41.

⁹⁰ Ibidem, t. 7, s. 61.

⁹¹ Ibidem, t. 3, s. 91.

⁹² Ibidem, t. 6, s. 733–734.

w skali 1 : 300 000 określanymi jako mapy operacyjne, opracowanymi przez Wojskowy Instytut Geograficzny. W przypadku rekonstrukcji działań rozstrzygających, czyli walk, niezbędna okazała się konfrontacja opisów tych działań nie tylko z mapą, ale również z terenem. Pomimo zmian zachodzących w pokryciu terenu, przede wszystkim innych zabudowań, dróg i przepraw, a także szaty roślinnej, dokonane w terenie ustalenie położenia wojsk w kolejnych dniach walk i zachodzących w nim zmian w terenie umożliwiło weryfikację zarówno hipotez, jak i sądów wypracowanych zarówno w zaciszu gabinetu, jak i w czasie ćwiczeń ze studentami. Aby ta weryfikacja była możliwie pełna nieodzowne było pokonanie niektórych odcinków terenu pieszo, konno, rowerem i przy użyciu pojazdów mechanicznych, w tym również na przełaj. Dlatego autor ma prawo do satysfakcji płynącej z faktu, że próbując zrekonstruować działania bojowe Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w kampanii 1939 r. osobiście przebył cały jej szlak bojowy⁹³. Wykorzystanie metody geograficznej znalazło swe odzwierciedlenie w zobrazowaniu części działań Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w postaci 18 szkiców zamieszczonych w niniejszym opracowaniu. W większości zostały one wykonane na podkładach oryginalnych map topograficznych. Jedynie szkice zamieszczone w rozdziale czwartym obrazujące ugrupowanie bojowe i działania Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w pierwszych dniach kampanii 1939 r. w Wielkopolsce zostały w całości wykonane przez autora, ponieważ ze względu na rozmiary pasa działania brygady użycie podkładów map topograficznych uczyniłoby te szkice nieczytelnymi.

* * *

Niniejszą publikację dedykuję oficerom, podoficerom i szeregowcom 7. batalionu Strzelców Konnych Wielkopolskich – mojego macierzystego batalionu, którego barwy do dziś z dumą noszę. Ciągła łączność z kolejnymi pokoleniami żołnierzy, którzy pełniąc służbę w Wędrzynie na Ziemi Lubuskiej kultywują tradycje 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich, a także wspólne podróże studyjne szlakiem walk tego pułku i Wielkopolskiej Brygady Kawalerii, które w systemie szkolenia dowództw i sztabów noszą nazwę podróży historyczno-geograficznej, stanowiły inspirację do podjęcia próby napisania monografii na temat działań Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w kampanii 1939 r.

Podziękowania raczy przyjąć dr Łukasz Przybyło i red. Tadeusz Zawadzki z Wydawnictwa Tetragon – oficyny wydawniczej o ugruntowanej renomie na polskim rynku książki historycznej – za możliwość umieszczenia niniejszego opracowania w bogatej i ciekawej ofercie tego wydawnictwa.

W Warszawie 2019 r., w 80 rocznicę kampanii 1939 r.

⁹³ Analiza działań prowadzonych przez Wielkopolską Brygadę Kawalerii w ramach osłony strategicznej Wielkopolski, w tym działań opóźniających w dniach 1–4 września 1939 r. stanowi treść zajęć prowadzonych w ramach przedmiotu „Historia sztuki wojennej” dla kandydatów na oficerów dyplomowanych na studiach w Akademii Sztuki Wojennej.